

DELIKVENT HULQ-ATVOR KELIB CHIQISH SABABLARI

Amanov Rustam Jo‘rayevich

*Surxondaryo viloyati Jarqo‘rg‘on tumani
40-sonli umumta‘lim maktabi amaliyotchi psixologi*

Annotatsiya: Deviant xulq-atvor-bu umumiy qabul qilingan yoki nazarda tutilgan me‘yordan chetga chiqadigan harakatlar tizimidir. (ruhiy salomatlik, huquq, madaniyat, axloq normalariga rioya qilmaslik) Deviant xulq-atvor me‘yorlaridan chetga chiqish nisbiy tushunchadir, chunki bunday xatti-harakatlar jinoiy javobgarlikka sabab bo‘lmaydi.

Kalit so‘zlar: delikvent, stereotiplar, huquqbuzarlik, shaxsiy omillar, depressiya, oila ta‘siri, oiladagi nizolar, ta‘limning kamchiligi, ruhiy holat, tushkunlik

KIRISH

Delinkvent xulq-atvor - bu voyaga yetmagan shaxsning qonunni buzadigan xatti-harakati hamda jamiyatda va ayni vaqtda o‘rnatilgan huquqiy me‘yorlardan og‘ishgan, jamoatchilik tartibiga xavf soluvchi muayyan shaxs harakatidir. Delinquent so‘zi lot, “nojo‘ya xatti-harakat, aybdorlik” ma‘nolarini anglatadi.

Ammo o‘smirning jinoiy javobgarlik yoshiga yetmaganligi yoki jinoyati unchalik katta bo‘lmaganligi sababli jinoiy jazo qo‘llanilmaydi. Haqiqiy jinoiy jazoni o‘z ichiga olgan og‘ir jinoyatlar jinoiy xatti-harakatlar hisoblanadi.

Delinkvent shaxs - keskin og‘uvchi axloqqa ega bo‘lgan jinoiy jazoga mos harakatlarni namoyon qiluvchi subyekt. Delinkvent xulq-atvorga ega shaxs qonunga zid axloqi - ushbu jamiyatda va ushbu vaqtda o‘rnatilgan qonunlardan og‘ishgan, boshqa odamlar yoki ijtimoiy tartibga, tinchlikka xavf soluvchi va o‘zining oxirgi ko‘rinishlarida jinoiy jazolanadigan aniq shaxsning harakatini tushunamiz.

Delinkvent xulq-atvor odatda, maktabda darslarni qoldirishdan va tarbiyasi og‘ir tengdoshlar guruhiga qo‘shilish bilan boshlanadi. Buning ortidan mayda bezorilik, kichik va ojizlarni xafa qilish, bolalarning mayda pullarini tortib olish, velosiped va mototsikllarni (haydash maqsadida) o‘g‘irlash sodir bo‘ladi. Jamoat joylarida xatti-harakatlarga olib keladigan firibgarlik va mayda oldi-sotdi firibgarlik kamroq tarqalgan. Bular kichik miqdordagi «maishiy o‘g‘irlik»dagi pullar ham bo‘lishi mumkin.

Voyaga yetmaganlar tomonidan huquqbuzarliklar sodir etishlarining ko‘pgina sabablari mavjud. Bolada muayyan qonunga xilof xulq-atvor shakllanishiga, eng avvalo, uning mikromuhiti (oilal, o‘quv yurti, norasmiy guruhidagi) xususiyatlari sabab bo‘ladi. Xususan, ular quyidagicha bo‘lishi mumkin: kriminogen (jinoiy) muhitda bo‘lish, muammoli va notinch oilalarda tarbiyalanish, o‘quv-tarbiya yurtlarida

tarbiyasi og‘ir bolaga nisbatan individual yondashuv yo‘qligi, asotsial (qonunga zid) tengdoshlar guruhlarining salbiy ta‘siri va x.k.

Delinkvent xulq-atvorga sabab bo‘ladigan eng muhim omillar:

- biologik omillar — bu bola tanasining noqulay fiziologik yoki anatomik xususiyatlari (aqliy rivojlanishning buzilishi, eshitish va ko‘rish nuqsonlari, asab tizimining shikastlanishi, tana nuqsonlari, nutq nuqsonlari va boshqalar);

- psixologik omillar psixopatologiyalar (psixologik va tibbiy kasalliklari) yoki xarakter urg‘usidir. Bu og‘ishlar asab tizimining qo‘zg‘aluvchanligini oshiradigan va o‘smirning noadekvat reaksiyalarini keltirib chiqaradigan neyropsik kasalliklar, psixopatiya, nevrasteniya, chegara holatlarida ifodalanadi;

- ijtimoiy-psixologik omillar - bu omillar maktabda, oilada yoki ta‘limdagi nuqsonlarda namoyon bo‘ladi, ular bolalarning jinsi, yoshi va individual xususiyatlarini e‘tiborsiz qoldirishga asoslangan bo‘lib, ijtimoiylashuv jarayonining buzilishiga olib keladi.

- O‘smirda delinkvent xulq-atvor shakllanishiga oiladagi holatlarning ta‘siri:

- ko‘pincha to‘liq bo‘lmagan oilalarda hukmron bo‘lgan, ajralish holatlarida, bolalar va ota-onalarning alohida bir-biridan uzoqda yashaydigan oilalarda tarbiyaviy ta‘sirlarning ziddiyatli uslubi;

- bolaga yagona yondashuv va umumiy talablar ishlab chiqilmagan, oilada ota-onalar tomonidan tizimsiz tarbiya mavjud emas, barcha narsaga ruxsat berish yoki tashlab qo‘yish, nazoratsizlik yoki ortiqcha nazorat;

- ta‘lim va oila ichidagi munosabatlarning nomutanosib uslubi;

- tartibsiz oiladagi munosabatlarning asotsial uslubi. Bu spirtli ichimliklar, giyohvand moddalarni muntazam iste‘mol qilish va asossiz «oilaviy shafqatsizlik» va oilada jismoniy yoki ruhiy zo‘ravonlik, kuch ishlatish;

- ota-onalar tomonidan mehr va g‘amxo‘rlikning sezilarli darajada yetishmasligi (bu o‘z navbatida, bola uchun jarohatli kechinmalarni keltirib chiqaradi);

- o‘tkir psixologik jarohatlarning oqibatlaridan bola o‘zi chiqib keta olmaydi (ota-onaning kasalligi yoki o‘limi, ajralish, zo‘ravonlik);

- oiladagi og‘ir psixologik muhit, ota-onalar o‘rtasidagi doimiy nizolar;

- jinoiy, g‘ayriijtimoiy xatti-harakatlarni ko‘rsatadigan va buni odatiy hol deb hisoblaydigan kattalar tajribasi.

O‘smirlar deviant xulq-atvorining profilaktikasi. O‘smirlik yoshida deviatsiya namoyon bo‘lishining tinimisiz oshib borishi ijtimoiy pedagog oldida bu o‘smirlar bilan ishlashning yangi usullari, texnologiyalarini izlash va ularga tadbqiq etish vazifasini qo‘yadi. Ilmiy nazariy va amaliyotda ikki asosiy texnologiya-profilaktika va rehabilitatsiya keng tarqalgan.

Profilaktika-o‘smirlar xulq-atvorida ijtimoiy normalardan og‘ishning turli shakllarini keltirib chiqaruvchi asosiy sabab va sharoitlarni bartaraf etishga qaratilgan ijtimoiy, tibbiy, tashkiliy, tarbiyaviy va davlat tadbirlarining majmuasidir. U asosan bolani o‘rab turuvchi muhitga bog‘liq bo‘ladi. Profilaktika chora-tadbirlarini amalga oshirayotganda ijtimoiy pedagog quyidagi qoidalarga suyanadi:

1. Ijtimoiy madaniy normani o‘zlashtirish shaxs ijtimoiylashuvi jarayonida amalga oshadi. Qadriyatlar, g‘oyalar va boshqa ramziy tizimlar majmuasini o‘zlashtirmay inson jamiyatning to‘la qonli a‘zosi sifatida faoliyat yurita olmaydi.

2. Ijtimoiy madaniy normaning muxolifi bolalarning ijtimoiy madaniy va pedagogik qarovsizligi bo‘lib, u nafaqat bola rivojining g‘ayrinormal alomati balki uning zimmasiga anomal ijtimoiy holatlarni yuklatishning natijasi sifatida qaraladi.

3. Bolalar qarovsizligining profilaktikasi nafaqat mavhum ijtimoiy madaniy normadan balki muayyan sharoitda yashashga majbur bo‘lgan boladan kelib chiqishi lozim.

4. Bola rehabilitatsiyasi faoliyat sub‘ekti, ijtimoiy sub‘ekt va shaxs darajasida amalga oshirilishi kerak.

“Profilaktikasi” atamasi o‘zi noxush oqibatlarini keltirib chiqaruvchi sabablarni bartaraf etish ma‘nosini bildiradi.

Ijtimoiy og‘ishlar turli sabab va holatlardan kelib chiqishini inobatga olsak, profilaktik chora-tadbirlarning bir nechta turlarini ajratsa bo‘ladi:

- ✓ neytrallashtiruvchi;
- ✓ o‘rnini to‘ldiruvchi;
- ✓ ijtimoiy og‘ishlarga sabab bo‘luvchi holatlarni yuzaga kelishidan ogohlantiruvchi;
- ✓ bu holatlarni bartaraf etuvchi;
- ✓ o‘tkaziladigan profilaktika ishlarini nazorat qiluvchi.
- ✓ deviant xulq-atvorga ega bolalarning ijtimoiy-pedagogik rehabilitatsiyasi.

Jamiyat taraqqiyoti va rivoji uning o‘sib kelayotgan yosh avlodiga bog‘liqdir. Bugungi kunda shiddat bilan rivojlanib borayotgan zamonimizda o‘smirlarning har tomonlama sog‘lom voyaga yetishi har bir katta avlodning vazifasidir. O‘smirlar o‘rtasida jinoyatchilikni kelib chiqishi sabab va omillari dolzardir. Avvalo delikvent xatti-harakatlari nima? – degan savolga javob bersak. Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyat harakatlari yoki ijtimoiy normalarni buzuvchi harakatlar-delikvent axloq sifatida tasniflanadi. Masalan, o‘g‘irlik, vandalizm, hujum, giyohvand moddalarni iste‘mol qilish, uydan qochish, maktabdan qochish. Og‘irligi, kichik jinoyatlardan tortib og‘ir jinoyatchiliklar bo‘lishi mumkin. Noqonuniy xatti-harakatlar ko‘pincha ommaviy axborot vositalarida buzg‘unchilik yoki mayda o‘g‘irlik sifatida tasniflangan bo‘lib, huquqbuzarlik huquqiy va ijtimoiy me‘yorlarni buzuvchi xatti-harakatlarning keng doirasini o‘z ichiga oladi. Bu, birinchi navbatda, yoshlar bilan

bog'liq bo'lib, ko'p qirrali sabablar va jiddiy oqibatlarga olib keladigan murakkab masalalardan biri hisoblanadi. Shuni yodda tutish kerakki, huquqbuzarlik faqat ma'lum bir ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda kelib chiqishi yoki etnik kelib chiqishi bilan bog'liq emas. Uning sabablarini tushunish va har tomonlama bartaraf etish huquqbuzarliklarning oldini olish va yoshlarni ijobiy qarorlar qabul qilishiga ko'maklashish otaonalar va pedagoglar hamda mas'ul vazifani bajaruvchi shaxslarning oldilarida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Inson dunoyga kelganida jinoyatchi yoki huquqbuzar bo'ib kelmaydi. Huquqbuzarlikni sabablarini o'rganish jarayonida ijtimoiy me'yorlar va qonunlarni buzuvchi harakatlarni o'z ichiga olgan jarayonlar nazarda tutiladi. O'smir nega jinoyat sodir etadi yoki huquqbuzarlikka moyil bo'ladi?- buning sabablari turlicha. Eng birinchi biz oila muhiti ta'sirini ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari shaxsiy omillar, depressiya, tashvish, ijtimoiy-iqtisodiy, do'stlar ta'siri, shuningdek internet olamidagi turli yot g'oyalarni ham ko'rishimiz mumkin.

Shaxsiy omillar: bunda shaxsning psixologik xususiyatlar muhim rol o'ynaydi. Agressiya va qoidalarni buzish bilan tavsiflangan xulq-atvori buzilgan bolalarda huquqbuzarlik xavfi yuqori bo'ladi. Bundan tashqari shaxsiy omillar kognitiv nuqsonlar qaror qabul qilish va muammolarni hal qilish ko'nikmalariga to'sqinlik qilishi mumkin, bu esa yoshlarni tengdoshlarining bosimiga va xavfli tanlovlarga ko'proq moyil bo'ladi. Depressiya, tashvish va hissiy beqarorlik kabi ruhiy salomatlik muammolari ham huquqbuzarlikka hissa qo'shishi mumkin. Bu sharoitlar yolg'izlik, g'azab va umidsizlikni keltirib chiqarishi mumkin, bu esa huquqbuzarlik bilan kurashish mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, giyohvand moddalarni suiiste'mol qilish ko'pincha delikvent bilan birga sodir bo'ladi. Giyohvandlik va alkohol o'smirlarda nafaqar o'smirlarda balki hammada fikrlashni buzishi, tajovuzkorlikni kuchaytirishi va bu odatni qondirish uchun pulga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqaradi. Bu esa o'z navbatida o'g'irlik yoki boshqa jinoiy faoliyatga olib kelishi mumkin.

Oila ta'siri: Huquqbuzarlik ko'pincha oiladagi disfunktsiya bilan bog'liq. Nazorat, hissiy qo'llab-quvvatlash va aniq chegaralar yo'qligi bilan ajralib turadigan beparvo ota-onalar yoshlarni o'zlarini ishonchsiz his qilishlari va uydan tashqarida, deviant tengdoshlar guruhlari orasida bo'lishiga sababchi bo'lib qoladilar. Qattiq va jazolovchi ota-onalar ham salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Doimiy tanqid va jismoniy jazo norozilik va isyonni keltirib chiqarishi mumkin, bu esa yoshlarni huquqbuzarliklarga olib keladi.

Oiladagi nizolar: bola shaxsida stressli muhitni yaratadi, bu esa yoshlarda sog'lom kurashish mexanizmlarini rivojlantirishni qiyinlashtiradi. Oiladagi zo'ravonlikka guvoh bo'lish bu masalani yanada murakkablashtiradi, chunki zo'ravonlikka duchor bo'lgan bolalarning o'zlari zo'ravonlik qurboni yoki

jinoyatchiga aylanish ehtimoli ko‘proq. Bundan tashqari, ajralish yoki ajralish natijasida buzilgan uylar beqarorlik, hissiy iztirob va ijobiy rol modellarining etishmasligiga olib kelishi mumkin, bu esa delikvetlikga hissa qo‘shishi mumkin.

Ijtimoiy va madaniy ta’sirlar: Oiladan tashqari ijtimoiy va madaniy omillar ham bola kamolotiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Tengdoshlar bosimi, ayniqsa o‘smirlik davrida katta rol o‘ynaydi. O‘smirda tan olinish istagi yoshlarni guruhning taxminlariga moslashish uchun huquqbuzarlik qilishga olib kelishi mumkin. Zo‘ravonlikka ta’sir qilish jamiyat ichida yoshlarni tajovuzkorlikka befarqligi va huquqbuzarlik xatti-harakatlarini normallashtirishi mumkin. Jinoyatchilik darajasi yuqori bo‘lgan jamoalar huquqbuzarlik odatiy hol bo‘lib ko‘rinadigan muhitni yaratadi. Bu esa jinoiy xatti-harakatlarning oqibatlarini kamaytiradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar ham hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Kambag‘allik ta’lim imkoniyatlaridan, ijobiy namunalar va ko‘ngilochar tadbirlardan foydalanish imkoniyatini cheklashi o‘smirga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Kam ta’minlangan oilalarda yashovchi yoshlar kelajakka umidsizlikni his qilishlari mumkin, bu esa ularni ijtimoiy hayotga jalb qilishga ko‘proq moyil qiladi. Guruhlar yoki huquqbuzarlik faoliyati bundan tashqari, huquqbuzarliklarni davolashda irqiy va etnik tafovut mavjud. Ozchilikdagi yoshlar ko‘pincha nomutanosib ravishda politsiya tomonidan nazorat qilinadi va huquqbuzarlikda ayblanadi, bu esa adolatsizlik va begonalashish tuyg‘usini uyg‘otadi, bu esa huquqbuzarliklarni yanada kuchaytiradi.

Ta’limning kamchiligi: Maktabdagi muvaffaqiyatsizlik va maktabni tashlab ketish huquqbuzarlik bilan chambarchas bog‘liqdir. Maktabda kurashayotgan yoshlar umidsizlik va o‘zini past baholaydilar, bu esa ularni isyonkor xatti-harakatlarga moyil qiladi. Bundan tashqari, resurslarning etishmasligi, nazoratning yetarli emasligi va zo‘ravonlik madaniyati bo‘lgan maktablar huquqbuzarlikni rivojlantiradigan muhitni yaratishi mumkin.

Ommaviy axborot vositalarining roli: Ommaviy axborot vositalarida zo‘ravonlik va jinoiy faoliyatni tasvirlashning ta’siri davom etayotgan munozara mavzusidir. Aniq sabab-oqibat munosabatlari noaniq bo‘lib qolsa-da, zo‘ravonlik mazmuniga haddan tashqari ta’sir qilish atrofdagilarni zo‘ravonlikka befarq qoldirishi va huquqbuzarlik xatti-harakatlarini normallashtirishi mumkin. Bundan tashqari, ommaviy axborot vositalarida jinoiy hayot tarzini ko‘rsatuvchi omillar jinoyatchilikni ayrim yoshlar uchun jozibali ko‘rsatishi mumkin.

XULOSA:

Huquqbuzarlik bitta omil bilan yuzaga kelmaydi; aksincha, u individual, oilaviy, ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy ta’sirlarning murakkab o‘zaro ta’siridan kelib chiqadi. Ushbu ko‘p qirrali sabablarni tushunish samarali aralashuv strategiyalarini ishlab chiqish uchun juda muhimdir. Xavf ostida bo‘lgan yoshlarni erta aniqlash va qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, oila va mahallalarni mustahkamlash huquqbuzarliklarning

oldini olishda muhim omil hisoblanadi. Bundan tashqari, ijtimoiy va iqtisodiy tengsizliklarni bartaraf etish, ta'lim imkoniyatlarini yaxshilash va ijobiy ijtimoiy me'yorlarni ilgari surish sog'lom rivojlanishni ta'minlaydigan va huquqbuzarlik xavfini kamaytiradigan muhitni yaratiladi. Huquqbuzarlik, ayniqsa, voyaga etmaganlar, individual, ijtimoiy va jamoaviy omillarning kombinatsiyasi ta'sirida murakkab hodisadir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, turli xil xavf omillari huquqbuzarlik rivojlanishiga yordam beradi, ammo bu xavf omillariga ega bo'lgan barcha shaxslar jiddiy yoki surunkali jinoiy xatti-harakatlar bilan shug'ullanishmaydi. Huquqbuzarlik xulq-atvorini tekshirishda biologik, psixologik, xulq-atvor va atrof-muhitning o'zaro ta'sirini hisobga olish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Asilova, S. X. (2023). O 'QUVCHILARNI KASB-HUNARGA YO 'NALTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK MEXANIZIMLARI.
2. Alijon, M., Rahmonjon, A., & Asilova, S. (2023). TA'LIM JARAYONIDA ISH STRESSI BILAN BOG'LIQ MUAMMOLARGA PSIXOLOGIK YECHIM. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 854-860.
3. Asilova, S., & Abdulxaqov, N. (2024). MAKTAB BITIRUVCHILARINI KASB-HUNAR TANLASH MUAMMOLARIGA PSIXOLOGIK YORDAM. Interpretation and researches.
4. Xatamboyevna, A. S. (2024). O 'QUVCHILARNI KASB-HUNARGA YO 'NALTIRISDA PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YORDAM. JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY BULLETIN, 7(1), 16-20.
5. Asilova, S. X. (2023). MAKTAB BITIRUVCHILARINI KASB TANLASH MUAMMOLARI VA ULARNI BARTARAF ETISH USULLARI. YOUTH, SCIENCE, EDUCATION: TOPICAL ISSUES, ACHIEVEMENTS AND INNOVATIONS, 2(8), 12-16.
6. Rahmonjon, A., & Asilova, S. (2023). BILISH JARAYONLARI PATOLOGIYASI. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 770-772.
7. Internet materiallari